

६. इये श्रीमूर्ती वांचूनी नाही

आम्हा भोगमोक्षाचिये ठायीं । इये श्रीमूर्ती वांचूनि नाहीं ।
म्हणोनि तैसाचि साकार होई । हें उपसंहारी आतां ॥

(ज्ञा. ११-६०१)

वेदपुराणादिकांनी प्रतिपादिलेला व श्रीज्ञानेश्वरमहाराजादि संतांनी पुरस्कारिलेला भागवत धर्म किंवा भक्तिमार्ग वारकरी संप्रदायाचा मुख्य मार्ग होय. या भक्तिमार्गात मुख्यतः भगवंताच्या रामकृष्णादि सगुण साकार स्वरूपाचेच आलंबन घेतले जाते. कारण ज्या भक्तिमार्गात नामस्मरण, भगवंताचे गुणवर्णन व सर्वकर्म समर्पण ही तीन मुख्य साधन अंगे आहेत, ती तीन अंगे सगुणावाचून निर्गुणाचे ठिकाणी घेता येत नाहीत. केवळ नामरूपरहित निर्गुण स्वरूपाचे ठिकाणी नामरूप नसल्यामुळे नामस्मरण व गुणसंकीर्तन करणारे व ते तसे सर्वस्वी असंग असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी कर्मसमर्पणहि होऊ शकत नाही. भगवद्गीतेत हाच सर्वकर्मसमर्पणरूप भागवतधर्म सांगितला असून पुढे नामस्मरण व भगवद्गुणवर्णनरूप भागवतधर्महि सांगितला आहे. म्हणूनच तेथे भगवान् श्रीकृष्णांनी वारंवार अर्जुनाला कर्म समर्पण कर, माझ्या ठिकाणी चित्त ठेवून कर्म कर, माझ्या करिताच कर्म कर, माझे स्मरण करून कर्म कर, माझे नामस्मरण कर असा आपल्या सगुण साकार स्वरूपाला धरून उपदेश केला आहे.

अकराव्या अध्यायात भगवंताने अर्जुनाला विश्वरूप दाखविल्यानंतर ते विश्वरूप पाहून अर्जुनाने भगवंताच्या विश्वरूप व चतुर्भुजमूर्ति या दोहोंपैकी सुखाचा लाभ अधिक कोणापासून; हे स्वानुभवाने दोहोंची तुलना करून पाहून भगवंताला वरील ओवीत सांगितलेला आपला अनुभव त्यांनी सांगितला आहे. अर्जुन म्हणतो भगवंता! तुझे हे चतुर्भुज रूप म्हणजे आम्हाला भोगाचे ठायी म्हणजे ब्रह्मज्ञानाने जीवन्मुक्ति साधल्यावर त्या जीवन्मुक्तदशेत मिथ्या ठरलेल्या नामरूपात्मक विषयांचे उदासीनतेने प्रारब्धानुसार सेवन करण्यास आम्हांला जो ब्रह्मानंदाचा अनुभव येत नाही तो ब्रह्मानंदाचा अनुभव तुझ्या सगुण साकार चतुर्भुज मूर्तीच्या प्रेमभक्तीने प्रारब्धानुसार विषयसेवन करीत असताना येतो. भक्तांना प्रारब्धानुसार

(२२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
व्यवहार करीत असताना देखील परमानंद किंवा ब्रह्मानंदच प्राप्त होतो व केवळ ज्ञानी जर जीवन्मुक्त झालाच तर त्याला नामरूपाविषयीच्या उपेक्षाबुद्धीमुळे व्यवहारकाळी परमानंदाचा लाभ होत नाही. 'भोग' या शब्दाचा अर्थ येथे "व्यवहारकाळी परमानंद प्राप्तिरूप भोग" असा आहे किंवा भोग म्हणजे विषय भोगकालीहि सगुण भगवंताचे प्रेमांमुळे भक्तांना परमानंदच असतो असा अर्थ.

भोग म्हणजे 'विषयसुख' असा अर्थ येथे घेता येत नाही. कारण भक्तांना विषय भोग भोगताना आपण पहातो तरी त्यांचे ठिकाणी विषयांची स्फूर्ति नसते, भगवंताचीच स्फूर्ति असते, असे नाथांनी म्हटले आहे. भगवंताचे प्रेमाने, सर्व नामरूपात्मक देखावा सगुण साकार भगवत्स्वरूपच भासायला लागले असता भगवंताच्या अखंड प्रेमात किंवा अखंड ब्रह्मानंदात खळ पडण्याचे कांही कारणच उरतच नाही.

जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति

त्याचप्रमाणे मोक्षाचे ठायी म्हणजे विदेहमुक्तीचे ठिकाणी जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति या दोहोंत जाणीव असणे व जाणीव नसणे इतकाच फरक आहे. जीवन्मुक्तस्थितीत आपल्या मुक्तावस्थेची जाणीव असते किंवा जोपर्यंत मुक्तावस्थेची जाणीव राहते तोपर्यंत ती जीवन्मुक्तावस्था म्हटली जाते व आपल्या प्राप्त झालेल्या मुक्तावस्थेची जाणीव हारपली की तीच विदेहमुक्ति म्हटली जाते.

कोणी म्हणतील की शास्त्रात ज्ञानी जीवंत आहे तोपर्यंत त्याला जीवन्मुक्त म्हटले आहे व आपण जीवन्मुक्त व विदेहमुक्त यांच्या निराळ्या व्याख्या सांगत आहा.

पण ही शंका जीवन्मुक्त व विदेहमुक्त यांच्या शास्त्रातून सांगितलेल्या अनुभवस्थितीचा ज्यांनी विचार केला नाही अशा शब्दनिष्ठ वेदान्त्यालाच येऊ शकेल. जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति ही जीवंत राहण्यावर व मरणावर अवलंबून नाही. अनुभवावर अवलंबून आहे. विदेहमुक्तीचा व समाधीचा अर्थात् निर्विकल्प समाधीचा अनुभव सारखा आहे. समाधीत वृत्तीचा निरोध होतो म्हणजे ती जाणलीच जात नाही; म्हणून वृत्तीचा अनुभव किंवा जाणीव बंद पडली की विदेहमुक्ति म्हटली जाते. जाणीव बंद पडणे हे ज्ञानाचे प्रांतात येत नाही आणि प्रेमाचा किंवा सुखाचा स्वभाव "जेणें एकेचि अशेख । विसरे जीव ॥" (ज्ञाने. अ. १३. - १२७)

विसरणे हा आहे. ज्ञानाने कळते व सुखाने किंवा प्रेमाने बाकीचे सर्व विसरले जाते.

भक्तिप्रेमात भक्ताला जगाचाच विसर पडतो. कांहीच भासत नाही; म्हणून भक्ताची दशा विदेहमुक्तीसारखी अखंड समाधिदशा असते. ज्यांना वेदान्तशास्त्र धड अवगत नाही असे शब्दज्ञानी किंवा निर्गुणवादी सगुण भगवंतालाहि पांचभौतिक देहधारी समजतात, पण ती त्यांची भ्रंति आहे. नाथ म्हणतात - जीवासी दृढ देहबुद्धि । भगवंतहि देहसंबंधी । तयाचे भजनं मोक्षसिद्धी । न घडे त्रिशुद्धि जीवासी या ॥३८॥ ऐसी उठो पाहे आशंका । ते विषयीचे उत्तर आईका । जीवा आणि जगन्नायका । देहसमत्व देखा न घडे ॥३९॥ जाती पाहतां दोन्ही दगड । परि रत्नगार नव्हे पडिपाड । तेवि देवा जीवा समत्व दृढ । हे केवळ मानिती मूढ न ज्ञाते ॥४०॥ आपणया सारिखाचि देख । हरी मानी पंचभौतिक । त्या परममूर्खाते देख । आकल्प दुःख सरेना पै ॥४१॥ भगवद्देह चैतन्यघन । तेथे असेना देहाभिमान । या लागी करितां त्याचें भजन । अज्ञान जन उद्धरती ॥४५॥ केवळ चैतन्य विग्रहो । सत्य संकल्प भगवद्देहो । त्याचे दर्शनार्थ पहा हो । तपादि उपावो हरि प्रेरी ॥५४॥ चतुश्लोकी भागवत

अर्थ :- “अनुपपत्तेस्तु न शारीरः” या ब्रह्मसूत्रात व त्यावरील शांकरभाष्यात जीवाची उपासना करता येत नाही कारण, जीव मूळात ब्रह्मस्वरूपच आहे, तरी तो आपल्या स्वरूपाला विसरून तो आपल्याला मर्यादित देहस्वरूप समजतो. त्यामुळे त्याचे ठिकाणी परमेश्वरैश्वर्य झांकले गेले, म्हणून उपासना संमत नाही, असा सिद्धान्त केला आहे. या सिद्धान्ताचा आश्रय करून येथे शंका घेतली आहे की, जीवाला देहाची उपाधि आहे व सगुण परमेश्वराचे ठिकाणीही देह असतो, तेव्हां देहधारी जीवाच्या उपासनेने जसा जीव तरून जाऊ शकत नाही तसा देहधारी भगवंताचे उपासनेने तरी जीव कसा तरू शकेल ? यावर नाथ म्हणतात, जीवाचा देह जीवाहून निराळा आहे व तो देहांकार धरून देहाशी आपले ऐक्य करितो. जीव चेतन व जीवाचा देह जड आहे. अशा जड देहाचे भजनाने जीव कसा तरेल ? ही तुमची शंका बरोबरच आहे. मुक्ति म्हणजे ऐक्य. जड देहाचे भजनाने जडदेहाशी चेतनजीवाने ऐक्य पावणे होईल. अशा

(२४)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रह
रीतीचे ऐक्य तर आताहि त्यांनी केलेलेच आहे व त्यानेच तो बंधात पडला; म्हणून जड देहाशी ऐक्य करून सगुण झालेल्या जीवाचे भजनाने मुक्त न होता तो संसारातच पडतो; परंतु सगुण साकार देहधारी परमात्मा देहधारी असला तरी त्याचा देह त्याच्याहून निराळा जड पांचभौतिक नाही व म्हणूनच जीवाप्रमाणे त्याला आपल्या देहाचा अभिमान धारण करून त्या देहाशी ऐक्य करावे लागत नाही. सगुण परमात्मा जसा चैतन्यघन आहे तसा त्याचा देहहि चैतन्यघनच आहे. म्हणून त्या चैतन्य परमात्म्याचे चैतन्यघन साकार देहाचे भजन केले असता जीव मुक्त होऊ शकतो. याप्रमाणे वेदान्तशास्त्रानेच सगुण साकार रामकृष्णादि स्वरूपे पूर्ण ब्रह्म निरुपाधिक आहे हे सिद्ध होते.

ही वेदान्तशास्त्रातील सगुण भगवंताच्या साकार देहाची उपपत्तिच भक्तिशास्त्राचा मुख्य मजबूत पाया होय. या पायावरच वेदादिकांनी व श्री ज्ञानेश्वर महाराजादि संतांनी भक्तिमार्ग उभारला आहे. या भक्तिमार्गातील उपास्य सगुण भगवान् व त्याचे आत्मप्रेमवत् प्रेमरूप भक्ति व ज्ञानी जीव हे तिन्ही अविनाशी शुद्ध ब्रह्मस्वरूपच असल्यामुळे भक्तिमार्गहि अविनाशी आहे. असो. म्हणूनच सर्व वैराग्यसंन ज्ञानी पुरुषांनी त्याची थोरवी जाणून ज्ञानानंतरहि त्याचा अवलंब केला. सगुण साकार भगवंताच्या आलंबनाने सिद्ध होणारा भक्तिमार्ग व भगवंताचे साकार स्वरूप जीवंतपणीच विदेहमुक्तीची स्थिति प्राप्त करून देणारे आहेत. हा स्वतःचा अनुभव पाहूनच अर्जुनाने पुनः चतुर्भुज स्वरूपाने दर्शन देण्याकरिता भगवंताची प्रार्थना केली. कोणी म्हणतात अर्जुनाची ही विनंती ऐकून भगवंतांनीच त्याचा निषेध केला आहे व भगवंतांनीच व्यापक विश्वरूपापेक्षा आपल्या चतुर्भुज मूर्तीला मायिक ठरविले आहे; तेव्हा भगवंताची चतुर्भुज मूर्ति पूर्णब्रह्म कशी म्हणता येईल? पण श्री ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, “तेणें देवाचिया दोन्ही मूर्ती । निकिया न्याहाळलिया चितीं । तव विश्वरूपाहून कृष्णाकृतीं । देखिला लाभ”

अर्जुनाने दोन्ही मूर्तीची तुलना करून पाहिली तेव्हा त्याला विश्वरूपाहून श्रीकृष्ण स्वरूपाचे अवलंबनात विशेष सुख आहे असे दिसून आले. पुढे बाराव्या अध्यायात अर्जुनानी जो प्रश्न केला त्यात विश्वरूप व श्रीकृष्णरूप या दोहोपेकीं कोणाचे अवलंबन घेऊन जीव युक्ततम होतो म्हणजे अनिर्वाच्य पूर्ण निर्विकल्प

होतो असे विचारले असता भगवंतांनी आपल्या सगुण साकार चतुर्भुज मूर्तीच्या साहाय्यानेच तसा होऊ शकतो हे उत्तर दिले आहे.

श्रीकृष्णाचि कैवल्य उघडे

म्हणजे श्रीकृष्ण पूर्ण ब्रह्मस्वरूप आहे असे श्रीज्ञानेश्वरमाउलीनेहि म्हटले असून बाराव्या अध्यायात विश्वरूप व श्रीकृष्णमूर्ति यांच्या पूर्णतेचा कस या दृष्टीने कांहीच न्यूनपणा अधिकपणा नाही हे सांगितले आहे; पण व्यापक नदीच्या पाण्याने तहानेची तृप्ति होत नाही, ती तृप्ति अंजलीत पाणी घेऊन पिण्याने होते, त्याप्रमाणे विश्वरूपाचे ठिकाणी अर्जुनाला प्रेमसुख मिळाले नाही. ते चतुर्भुज मूर्तीच्या ठिकाणीच मिळाले हा अर्जुनाचा अनुभव होता. असो, या सर्व विवेचनाचा अर्थ इतकाच की अर्जुनाचे वरील ओवीचे म्हणणे स्वानुभवाचे होते, मूर्खपणाचे नव्हते व असाच अनुभव व असेच सगुण साकार रामकृष्णादि स्वरूपाचे थोरपण सर्व संतांनीहि स्वानुभवाने वर्णिले आहे.

०००